

Romák a „Gulágon”

November 25-ét a 41/2012 (V.25.) országgyűlési határozat a Szovjetunióba hurcolt magyar politikai rabok és kényszermunkások emléknapjává nyilvánította. 1953-ban ugyanis a Gulag- és Gupvi-lágerekből ezen a napon érkezett vissza hazánkba a szabadon bocsátott nem hadifoglyok első csoportja. Magyarország 1944. január 1-jei közigazgatási határain belülről közel egymillió magyar állampolgárt hurcoltak a két táborrendszerbe, akiknek egyharmada lelte ott halálát, nem térhetett vissza.

A szovjet katonai vezetők a Sztálin által előírt sebességnél lassabb előrehaladásuk indoklásaként – és a felelősségre vonásuk elkerülése érdekében – rendre arról tájékoztatták a főparancsnokságot, hogy vártánál hatalmasabb ellenséges haderővel harcolnak. Ezt aztán az elejtett hadifoglyok számával is alá kellett támasztaniuk. Budapesten így tereltek be például kényszeresen és következetesen bármely egyenruhát viselő személyt (Beszkárt-kalauzt, postást, vasutast, rendőrt stb.), majd – polgári ruhába bújt katonának, nyilasnak jelölve meg – civileket is a valóságos hadifoglyok közé. Előírt normákat teljesítettek akkor is, amikor malenkij robotra (egy kis munkára) szedtek össze embereket a megszállt területeken. Előbb ugyanis a 4. Ukrán Front parancsnoka és Katonai Tanácsa 1944. november 17-én a 0036. számú szigorúan titkos hadparancs kiadásával a Kárpátalja hadköteles korú magyar és német férfilakosságának letartóztatását, s kényszermunkára hurcolását rendelte el.¹ Egy hónapra rá a Vörös Hadsereg Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása – élén Sztálinnal – pedig arra adott a parancsot, hogy Közép-Európa német lakosságát – férfiakat és nőket – jótételti munkára kell a Szovjetunióba szállítani. Az ő rabszolga-munkájukkal szándékoztak pótolni a háborúban elesett munkaerő egy részét.

A sok-sok áldozat – a fiatalságuktól, életerejüktől, sőt életüktől megfosztottak, örök életre megalázott és megnyomorítottak – között romák, szintik, romungrók és beás cigányok is voltak. Az ő sorsukról rendkívül csekély információval rendelkezünk. A Gulag- és Gupvi- táborokban² raboskodott romák tárgykörében elsőként – és mindmáig követetlenül – Magyarországon a Cigány Történeti, Kulturális, Oktatási és Holokauszt Központ folytatott kutatásokat. Az intézmény sajnálatos megszűnése-megszüntetése e projekt folytatását azonban már kezdeti szakaszában derékba törte. A következőkben a Gulag-táborokba hurcolt szovjetunióbeli és magyarországi cigányokra/romákra emlékezünk.³

Szovjet roma Gulág-rabok

A Szovjetunióban 1930-tól erőltetett ütemben hozták létre a (később GULAG-nak nevezett) munkatáborok hálózatát. Ezekben a proletárdiktatúra vagy a nép ellensége címmel felruházott, annak kikiáltott elemeket dolgoztatták embertelen körülmények között „javító-nevelő céllal”. Tömegével kerültek ide cigányok is – és nem csak, s nem elsősorban olyanok –, akik valóságos bűnelkövetők voltak. Feljegyzések szerint pusztán azért is jutottak ilyen sorsra romák, mert kitarítottak „a nép ópiumának” kikiáltott vallásosság mellett. (Bizonyára nem véletlen, hogy a kor cigány nyelven kiadott szovjet brosúráinak csaknem fele épp az ateizmust népszerűsíti, illetve hittagadásra mozgósít.)

Egész kalderás törzseket telepítettek át Szibériába „valutaüzérkedés” miatt is, mindössze azért, mert vándornépként csekélyke vagyonukat nemesfémekben őrizték. Tehetősebbjeik díszgombjait, vajdabotjaik egy részét ezüstbe vonták, asszonyaik-lányaik arany fülbevalót viseltek.

¹ DUPKA-KORSZUN 1997., 11-18.p

² A harcsemenyekben elfogott magyar katonákat, a katonai és a polgári internáltakat az 1939-ben létrehozott GUPVI (Главное управление по делам военнопленных и интернированных), vagyis a hadifoglyok és internáltak táborhálózatába, a politikai elítélteket a jóval szigorúbb GULAG (Главное управление исправительно-трудовых лагерей), vagyis Javítómunka-táborok Főigazgatósága táboraiába hurcolták el.

³ HEGEDŰS 2016 (Makai István – az egykori Cigány Történeti, Kulturális, Oktatási és Holokauszt Központot üzemeltető – Roma Polgári Tömörülés elnöke hozzájárulásával)

Ruháikat közönséges váltópénzekkel díszítették, melyeket őseik, illetve a maguk korábbi nyugati vándorlásaik során szereztek. Deportálásuk előtt „természetesen” teljes vagyonekborzásban volt részük. Gyűrűiket és fülbevalóikat is a „nép céljaira” vették át. (Ezt a példát követve egyébként később a Román Szocialista Köztársaságban kétszer is elkobozták a roma családok teljes nemesfém- és pénzérme-készletét.) A táborba szállítás embertelen körülményei semmiben sem különböztek a ma már jól ismert náci módszerektől. Az ottani munka-, élelmezési és egyéb életkörülmények gázkamrák nélkül is hatékonyak voltak.

Az 1932 decemberében bevezetett úgynevezett belső útlevél alapján (akkortól csak hatósági engedéllyel lehetett az ország valamennyi települését elhagyni, illetve oda bebocsátást nyerni) bármely, állandó lakóhellyel nem rendelkező roma közösség folyamatos céltáblává vált. *Szolzszenyicin* A Gulag szigetvilág című dokumentumregényében idézi fel azt az esetet, amikor egy állambiztonsági tisztól a belügyi népbiztosság újabb nagyszámú, munkatáborba szállítandó népelleneséget követelt. Az illető zavarba jött, hiszen már szinte mindenkit elvitetett, s ürügye sem igen maradt. Akkor azonban emlékezetébe idézik a település határában tanyát vert cigányokat. Hogy meg legyen az előírt létszám, a tiszt őket fogatta le, s utalta válogatás nélkül a büntetőtáborba.

1932/1933-ban vette kezdetét az úgynevezett „külföldi cigányok” módszeres üldözése. Ellenük koholt kirakatpereket is lefolytattak. A szovjet állambiztonsági szervek szerint a külföldön született romák, illetve a korábban a cári Oroszország területén kívül is (egyebek mellett az Osztrák-Magyar Monarchiában) vándorolt kompániáik népessége tartozott az említett kategóriába. E törzseket kollektív bűnösneként, volt, illetve járt országaik javára kémkedő közösségként vonták felelősségre. A szovjetunióbeli cigányok „királyának” (vezetőjének) tekintett Jegor Mihail „Chula” elleni vádak és ítélete szövege arról is szólt, hogy eltiltotta a népét a Vörös Hadseregbe történő belépéstől, valamint több mint négyezer romániai cigányból szervezett Moszkvában vándorbádogos csapatokat Románia és Lengyelország javára történő kémkedésre.⁴

A zárt településsé nyilvánított, a kommunista hatalom számára kulcsfontosságú városok lakói számára jobb ellátást biztosítottak. Ezekben folytattak kiemelt fejlesztéseket. Csak itt biztosították a folyamatos fejlődés érzetét. Ezek voltak azok a kirakatvárosok, melyekben az elvétve odalátogató (beengedett) külföldiek számára propagandisztikus körülményeket igyekeztek láttatni, biztosítani. A propagandába nem fért bele a nyomorgó cigányok, a cigánytelepek látványa, ezért a romákat kitelepítették. Moszkva, Leningrád, Kijev, Odessza, Minszk, Harkov és más nagyvárosokból tüntették el ily módon a viszonylag frissen, a polgárháború után odatelepült cigányok mellett az évszázadok óta ott élt roma közösségeket is. Főként azok telepszerű körülmények között élő részét. Egy 1933. július 10-án kelt szovjet politikai rendőrségi (GPU) jelentés szerint 1933. június 23. és július 3. között a sztálini tisztogatások részeként csak Moszkvából és környékéről (három évvel Berlin náci „cigánymentesítése” előtt!) 1008 roma családot, 5470 embert (1440 férfit, 1506 nőt és 2524 gyermeket) deportáltak a Tomszk környéki Gulágokra.

A leningrádi (szentpétervári) romák közösségét letartóztatásuk után hajóra tették és északra, a távoli Norilszk nevű település laktanyájába vitték munkára. Voltak, akik már a hajón meghaltak. Nehéz feltételek mellett dolgoztatták őket, s aki szökni próbált, lelőtték. Belorusszia több városából az Ob melletti hómezőkre, fakitermelésre hajtották a cigányokat (még a nőket és gyermekeket is). Olyan körülmények között szenvedtek, hogy többen az öncsonkítást választva tették munkaképtelenné (s örök életre nyomorekká) magukat. A Szovjetunió európai területeiről cigányokat deportáltak Kazahsztánba és Üzbegisztánba is.

És ez még csak az előszele volt a harmincas évek végén elindított úgynevezett Nagy Terror korszakának! Ebben az időszakban mindenki gyanús volt, aki élt. Még a kommunisták legfelső körei is rettegésben

⁴ ZSIVJUK 2023., 189-209.p

töltötték a napjaikat. Sorra tűntek el a bármi módon összeesküvéssel, szabotázzsal, külföldi ügynöki tevékenységgel, kémkedéssel bevádolható emberek.

A nagy terror idején az országos hadműveletek előkészítése és végrehajtása során az NKVD újabb hajtóvadászatot indított az „idegen cigányok” ellen. Ehhez 1937 nyarán a Munkás-Paraszt Milícia (RKM) Főigazgatóságának Bűnügyi Nyomozó Igazgatósága adott alapot. Részletes áttekintésükben tíz-tizenötezer lengyel, német, osztrák-magyar, szerb, litván és finn származású romáról adtak jórészt becsléseken alapuló számot. E korszakban minden olyan cigány közösség, amely valaha is megfordult külhonban, különösen, ha külföldi útlevelet is találtak náluk, életveszélyben volt. Koholt vádak alapján az egykor vándor rézművesként vagy szőnyegkereskedőként Szerbiában, Romániában megfordult cigányokat is kémként, szabotőrként végeztek ki, vagy küldtek 15-20 évre büntető munkatáborba. Mások mellett a szmolenszki cigányok is erre a sorsra jutottak. A „Visszatért Nevek” Központja által gondozott Leningrádi Mártírológia (Ленинградский мартиролог) 1937-1938. című kiadvány név szerint is hosszan sorolja a büntetőtáborba hurcolt, kivégzett – zömmel rézműves és bádogos – cigányokat.

1937. november 4-én tovább bővítették a kört. Ekkor adta ki a Belügyi Népbiztosság (az NKVD) azt az irányelvet, amely a „bűnöző elemek” elleni fellépést a nomád (értsd nem letelepedett, vándorló) cigányokra is kiterjesztette. 1937 február-márciusában országszerte hatalmas razziákat tartottak, melyek során más térségek mellett a tulai, rjazanki, kalugai, szmolenszki és vlagyimiri régiókban elfogott vándorcigányokat telepítették szibériai kényszerlakhelyekre. Ők viszonylag olcsón megúszták, mert utána békén hagyták őket, de ott kellett minden külső segítség nélkül – iszonyatos nyomorban – megteremteni fennmaradásuk feltételeit. A terv az volt, hogy szintén száműzött orosz mérnökök, technikusok segítségével építsenek házakat, fűrésztelepeket maguknak. Amíg azonban ezek el nem készültek, a szabad ég alatt kellett élniük. Fegyveresek felügyelték őket, hogy szökési kísérleteiket megakadályozzák-megtorolják.

A Nagy Terror idején romák életét követelő akciók jelentős része még feltárára vár. A már ismertebb ilyen események 1937-1938-ban a Kurszkban, a Marij El (Mariföld) területén, az orosz távol-keleti Magadanban és a karjalai Szandarmohban történt tömeggyilkosságok. Utóbbi helyszínen bírósági eljárás nélkül ellenséges kémnek nyilvánított oláh-cigány rézműveseket és orosz cigányokat (összesen huszónhét romát) lőtték szovjet államvédelmi különítményesek az áldozatokkal kiásatott sírgödörbe.

Megjegyzendő, hogy a sztálini nemzetiségpolitikának szerves része volt nemcsak a nemzetiségek kulturális jogainak és autonómiájának leépítése, hanem a történelmi etnikai határok önkényes átszabása, a fontosnak ítélt térségek eloroszosítása is. Teljes népcsoportokat telepítettek át a Szovjetunió egyik szegletéből a másikába. Lengyelek, azeriek, csecsenek, kurdok, irániak, zsidók, örmények, volgai németek, kozákok, krími tatárok estek nagyobb számban ilyen deportálások alanyaivá. A cigányok jó része, ha tehette, alapdokumentumai nemzetiségi rovatába – az előítéletek és megkülönböztetések elleni védekezéséért – a helyi többséghez tartozóként diktálta be magát. Ha rossz lóra tettek, az ilyen tömeges kilakoltatások, áttelepítések sem kerültek el őket.

1938-ban az ún. „lengyel művelet” keretében a belorusz és ukrán határ menti területeken élt lengyelség mellett a hadseregben, a pártban, a közigazgatásban fellelhető lengyeleket is – mint kémeket és ügynököket – családtagjaikkal együtt őrizetbe vették. Az említett területeken azonban más nemzetiségűeket is letartóztattak és szovjet Távol-Keletre munkatáborokba deportáltak. Az NKVD 1938. május 16-i utasítására etnikai összetételük alapján is összesítették az elhurcoltakat. E kimutatás szerint a közel harminchétezer áldozat között hetvenhat lengyel

nyelvű roma is volt. Az ország európai területén szervezett összes többi „néptelepítésben” is megfigyelhető volt, hogy a hatóságok nem igen válogatták külön a megcélzott népcsoportot a nyelvét beszélő helyi romáktól... és általában bármely cigány csoporttól. (A települési és területi előjáróságok többnyire arra is felhasználták az adódó alkalmat, hogy megszabaduljanak a számukra szociális feszültséget okozó romáktól.) A Belügyi Népbiztosság jelentése szerint 1939. január 1-jén 4308 cigány nemzetiségűként számon tartott fogoly raboskodott a szovjet kényszermunkatáborokban.

Az 1939-ben megkötött Ribbentrop-Molotov paktum (német-szovjet megnemtamadási szerződés) titkos záradéka alapján Sztálin hadigépezete tizenhat nappal a hitleri támadást követően szintén rátört Lengyelországra. Megszállta és a Szovjetunióhoz csatolta annak keleti területét, és ugyancsak elfoglalta, majd bekebelezte a balti államokat (Litvániát, Lett- és Észtországot). Területszerzési szándékkal Finnországot is megtámadta. Mindenütt azonnal megindult a korábbiakban ismertetteknél is erőszakosabb, gyors szovjetizálás. (Elég talán csak Katyúra emlékeztetni, ahol 4410 hadifogoly lengyel tisztet végeztek ki.) Nincs okunk feltételezni, hogy az új területeken indított állambiztonsági és „börtönürítési” terrorakciók során körültekintőbben, kíméletesebben bántak volna a helyi cigányokkal, mint azt korábban tették.

Németország 1941 nyarán megtámadta a Szovjetuniót. A náci Harmadik Birodalomban már 1936-tól koncentrációs táborokba zárták a szintiket és romákat, s megsemmisítésre ítélték őket. A Wehrmacht keleti frontján kiadott – az elfogott szovjet politikai biztosok és kommunista pártvezetők azonnali kivégzésére szolgáló – parancsot, az ún. komiszárrendeletet kiegészítették a hadművelleti területen elfogott zsidók és cigányok megsemmisítésének utasításával is. Az SS Einsatzgruppe alakulatok egyes fennmaradt jelentéseiből kiderül, nagy buzgalommal – és büszkén – pusztították a kezükre jutott romákat is. Zsidók százezrei mellett több ezer ellenségnek, kémnek vagy „aszociális elem”-nek minősített cigányt lőttek agyon. Olyan szovjet intézkedésről, ami erre tekintettel a katonai visszavonuláskor hátrahagyott cigánytelepek lakóinak tervszerű kimentését szolgálta volna, nem tudnak a téma orosz kutatói. A romákat sorsukra hagyták, a szerencsésebbek maguk menekültek el.

A szovjetunióbeli romák II. világháború alatti vérveszteségét fokozta, hogy a cigány nemzetiségű sorkatonák és mozgósított tartalékosok ott harcoltak a hadra kelt Vörös Hadsereg valamennyi fegyvernemében. Nemcsak a „Nagy Honvédő Háború” minden frontszakaszán, de még a partizánalakulatokban is. A legújabb kutatások szerint a korábbinál másfélmillióval több, egészen pontosan 8 millió 668 ezer 440 katonát, közöttük sok-sok romát is veszített a Szovjetunió a második világháborúban. (A cigányok is becsületesen helyt álltak, akadt közülük [Timofej Prokofjev], aki még a legmagasabb katonai érdemrendet, a Szovjetunió Hőse kitüntetését, sőt posztumusz a Lenin-rendet is megkapta.)

A háború után a cigányoknak újabb büntetőakciót kellett elszenvedniük (ezúttal ismét szovjet részről és újfent igaztalanul.) A krími tatárok 1944. évi kitelepítésekor ugyanis nemcsak a több mint százkilencven ezer tatárt (mintegy negyvenhétezer családot), hanem a félszigeten élt ún. krími cigányokat is velük távolították el otthonaikból. Szülőföldjük, megszokott életük és vagyontárgyai hátrahagyására kényszerítve őket. Az elhurcoltak kb. egytizede már az úton éhen halt.

A német megszállás alatt a krími romák – hogy a németek megsemmisítésükre irányuló akcióit elkerüljék – a megszállók összeírásain tatárnak vallották magukat. Az ellenőrzésbe bevont krími tatár vezetők (becsületükre legyen mondva!) ez ellen nemcsak nem tiltakoztak, hanem igazolták is az állításukat, sőt esetenként még sikeres akciókat is indítottak a romaként elfogottak megmentésére. A tatárokat a megszálló németekkel való együttműködés és hazaárulás okán érte a

kitelepítés kollektív büntetése, a krími cigány közösséget pedig, mivel tatárosodott nyelvváltozatot beszéltek, szokásaikban, sokan még válásukban is alkalmazkodtak a tatárokhoz, ugyanígy teljességgel erre a sorsra ítélték. (Még azokat is, akik korábban nem vallották magukat tatárnak.) A krími roma közösség háború előtti létszámát 25-30 ezerre becsülték. Közép-Ázsiába hurcolták őket, vagy hajóvontatóként az Unzsa-folyón hajtották 150-200 km-re a víz folyásával szemben az Északi mocsárvidékre, Kolovgriven túlra.⁵ A harcterekről hazatérő tatárföldi tatár és roma katonákat egyenesen utánuk, a Gulágra irányították.

A háború utáni esztendőkből az ország újjáépítése rengeteg munkáskezet kívánt. Mivel a Szovjetunióban általános munkakényszer volt, a munkára fogható embereket ebben az időszakban sokszor tömegesen vitték el otthonaikból kötelező távoli közmunkákra. A vándorlásokon ért nomád cigánycsoportok munkaképes tagjai gyakran szenvedték el, hogy a településekre kirótt fejkvótákat – a helyben lakó embereket, családokat mentendő (mint arra korábban már példát is adtunk) – az ő hatósági előállításukkal teljesítsék.

A leghíresebb oroszországi roma Gulág-fogoly Vagyim Kozin tenor énekes, dalszerző, zongoraművész, „tangókirály”, akit 1944-ben – a művészek elleni megfélemlítő kampány keretében – ítélték el öt évre, s jutattak a magadani lágerbe.

A szabadságot, a békét, a boldogulást és egyenlő esélyeket teremteni ígért társadalmi rend a romák túlnyomó többségének félelmeiket, kényszereket, beolvasztási kísérleteket, elnyomást hozott...

Magyar romák szovjet lágerekben

A II. világháború a szövetséges hatalmak teheráni és jaltai, majd potsdami megállapodásai értelmében úgy ért véget, hogy Kelet- és Közép-Európát, valamint a Balkán nagy részét a Vörös Hadsereg szabadíthatta fel a német megszállás alól. A területet a Szovjetunió vonhatta befolyási övezetébe. A jaltai megállapodást is ismertető írásában Czettler Antal emlékeztet rá: „az angol és az amerikai delegáció tagjai nem gondoltak arra, hogy a »fasiszmus« szót a szovjetek önkényesen értelmezik majd, s mindenkire, aki meg akarja akadályozni a kommunista hatalomátvételt, ráfognak, hogy »fasiszta«. A másik ilyen kitétel »a lakosság összes demokratikus elemeit« képviselő kormányhatóságokról szól. A későbbi fejlemények bebizonyították, hogy az úgynevezett népi demokratikus országokban a hatalmat ténylegesen gyakorló kommunisták saját magukat és társaikat tekintik »demokratikus elemeknek«.”⁶ A befolyási övezetüké vált térség valamennyi országában a szovjet vezetés mindenütt úgy mozgatta a szálakat, hogy rövid időn belül – jelentős titkos vagy nyílt pénzügyi-technikai-politikai támogatást, nyomásgyakorlást, közvetlen beavatkozást, erőszakot és választási csalásokat is igénybe véve – végbemelessen a kommunista hatalomátvételt. Semmi sem történhetett Moszkva nélkül vagy Moszkva ellenében.

Magyarország helyzete több tekintetben is sajátságos volt. A Szövetségesek valamennyi országának hadat üzent és velük szemben hadat viselt (Romániával és Bulgáriával ellentétben, időben „át nem állt”), vesztes ország volt, melynek nemcsak a fel- és délvidéki hadműveletekkel visszacsatolt, hanem a diplomáciai úton, a bécsi szerződésekkel visszaszerzett területeit is kivonták a közigazgatása alól. A sztálini vezetés úgy döntött, hogy Kárpátalját nem kívánja – az azt a háború előtt birtokló – Csehszlovák Köztársaságnak visszaadni, sem Magyarországának meghagyni, hanem Kárpáton túli terület néven ukrán tagköztársaságába olvasztja. Ezért aztán, amint véget értek az ottani hadműveletek, megjelentek a szovjet belügyi szervek, hogy a lehetséges ellenállásnak elejét vegyék. Nagyszámú magyar polgári személyt, magyar ajkú cigányokat is elhurcoltak „málenkij robot” címén szovjet munkatáborok vagy büntetőtáborok felé).

Vagyim Kozin emlékére kiadott orosz postatermék, 2003

⁵ KENRICK-PUXON 2001., 79-92.p. és DUFAUD 2008., 113-119.p

⁶ CZETTLER 2004., 82.p.

A Debrecenben megalakult ideiglenes nemzeti kormány elnöke, *dálnoki Miklós* Béla már 1944. december 26-án panaszt tett emiatt a szovjet kormánynál. 1945. január 7-én ismét tiltakozott: „Bereg vármegyéből magyar férfiakat vittek el közel két hónappal ezelőtt munkaszolgálatra. Beregszász városából és a szomszédos községekből, melyek a trianoni szerződés értelmében Csehszlovákiához tartoznak, november 19-én elvitték a 18-50 év közötti magyarokat. Ugyancsak elvitték Bereg vármegye trianoni területéről, a beregszász-vásárosnaményi műúttól keletre eső községekből november 21-én a 18-50 év közötti férfiakat. Ez utóbbiak közül a papokat, ruszinokat, cigányokat, zsidó és görög katolikus vallásúakat visszaküldték Beregszászról a családjukhoz. [...] A munkaszolgálatra igénybe vett magyarok elhelyezése és élelmezése – a beérkezett panaszok szerint nagyon gyöngye. Sokan megbetegedtek, mert meleg ruha nélkül vannak. [...] A már hosszú idő óta munkaszolgálatra igénybe vett magyar férfiak hazabocsátása szükségessé vált, amiért is ezeknek a hazabocsátását kérem elrendelni.”

A dokumentum szerint tehát a cigányokat is összeszedték, és elvitték. Korántsem engedték azonban mindegyiket haza. Erre a Gulagokról visszatért – később idézendő – emlékiratírók a tanúk. Kárpátalján egyébként nem csak, és nem elsősorban a civil lakosság volt a célpont. Minden II. világháborús magyar és német hadviseltnak regisztráltatnia kellett magát az NKVD megjelent egységeinél. Ezek rögvest hadirabba nyilvánították, s rövidesen szovjet hadifogolytáborokba szállították őket. A hivatalos, NKVD-s kimutatás szerint már a legelső, 1944. november 14–16. közötti ilyen csoportban szerepelt huszonegy személy, aki magát roma nemzetiségűként jegyeztette be (talán épp a hazaengedett romák hírére tekintettel vállalva az önazonosságukat). A többi cigányt ekkor és a későbbiekben is a magyarok között tartották nyilván. A regisztrálatlanok felderítésére kétnapos hajtóvadászatot tartottak, s őket bűnelkövetőként továbbították a hátszárba. (November 18-án a romák közül csak kettőt mentettek föl a hadifogságba hurcolás alól.) Az Erdélybe bevonult szovjet haderő hasonlóképp gyűjtötte, ott is málenkij robotra a magyar és szász polgárokat, illetve a hadifoglyokat, akik között szintén akadtak romák. *Benkő* Levente folyóiratcikkében például a megszólaltatottak egy legendás romára is emlékeznek. Marci (a vezetéknévét nem őrizte meg az emlékezet), a szovátai vagy sófalvi cigány katonalovász aktív közreműködésével a – közel ezer rabot őrző erdélyi – lügeti lágerből (ahonnan a magyar és német hadifoglyok mellett elsősorban észak-erdélyi magyar és német ajkú civileket zsúfoltak össze, hogy a szovjet munkatáborokba szállítsák) több magyar internálnak és hadifogolynak is sikerült hazaszöknie. A vele együtt szökők egyike, *Tüzes György* (Miklósvár) beszél a legendás romáról, így összegezve dicséretét: „Elég jó szervező volt, örökké mondta, hogy: Menjünk el, szökjünk meg, s így-úgy!... Ő gondolta ki a szökést”.⁷

Tudni kell, hogy a II. világháború idején, egészen a nyilas hatalomátvételig (1944 októberéig) hazánk cigány hadköteleseit – ellentétben a zsidókkal – nem munkaszolgálatos alakulatokba, hanem a magyar királyi honvédség reguláris egységeibe sorozták és vonultatták be. Pontosan ugyanolyan katonák voltak, mint a többiek. Sokan kerültek közülük valóságos hadiesemények során is hadifogságba. (A később híressé lett romák közül *Jakab* István és *Balogh* Mátyás mesemondók, *Orsós* Jakab író-fafaragó és *Balázs* János festőművész is ekként került szovjet lágerekbe.) Nyomorúságos, embertelen körülmények között dolgoztatták őket, de még így is összehasonlíthatatlanul jobb sorsuk volt azoknál, akiket a haditörvényszékek több évtizedre büntetőtáborokba zártak. A hadifoglyokat – bármennyire korlátozottan is – de számon tartotta, néha segélyezte is a Nemzetközi Vöröskereszt, az ott-honiak is megtudhatták: élnek. Számon is kérhette, kérte a világ közvéleménye a hadifoglyokra vonatkozó Genfi Egyezmény betartását. A hazai politikusokat is egyre sürgették a választóik mielőbbi hazaho-

⁷ BENKŐ 2011., 8.p

zatalukra. (Így is három-négy évbe telt, míg visszatérhettek.) Az 1947. május 23-án *Kruglov* belügyminiszter *Visinszkij* külügyminiszter-helyettesnek jelentett adatok szerint az „egyéb nemzetiségű” magyar állampolgárságú hadifoglyok és internáltak között 187 cigány volt.⁸ (A magukat magyarnak vallók okán ennél persze sokkal többen lehettek.)

Akit viszont bármi okból a hírhedt Gulágok rabjává tettek, az már nem hadifogoly volt, hanem bűnöző, akivel nem kellett elszámolni. (Egy 1943-ban hozott törvény lehetővé tette ugyanakkor, hogy a hadifoglyokat 15-25 év kényszermunkára is elítélhessék.) S hogy milyen kevés kellett ehhez a csaknem halálos kimenetelű, több évtizedes rabszolgáshoz, arra álljon itt az alsószőlőki születésű *Baranyi* Ferenc egykori cigány frontkatonája.⁹ Harmincnégy évesen, a háború utolsó évében esett fogságba, s kötött ki egy orosz fogolytáborban. Szörnyen érezhette magát, amikor bakancsainak talpa kilukadt. A hólé, a fagyos föld, a homok és a kisebb kődarabok egyaránt meggyötörték. Lecserélni nem lehetett a lábbelit, viselni még kevésbé, ezért kereste a lehetőséget, hogy miként tudná kijavítani. Végül egy vasúti szerelvény féktömlőjéből vágott ki egy darabot, valahogy kipótolni a hiányt. Rajtavesztett. A hadbíróóság cselekedetét a vasútközlekedés elleni merényletnek, ipari szabotázsnek ítélte, amiért huszonöt év (!) kényszermunkára ítélte. Hatvanévesen szabadult volna. Szerencséjére azonban Sztálin halála után kiengedték, 1953 novemberében hazatérhetett. (A Szovjetunió szétesése után az orosz igazságszolgáltatás írásba adta, hogy politikai megtorlás áldozata volt, s valóságos bűncselekmény hiányában rehabilitálta.)

Igen jellegzetes *Berkes* András budapesti cigányprímás esete is. Őt civil emberként tartóztatták le a szovjet katonai hatóságok. Azért ítélték 15 év (!) javító-nevelő munkára, amely során több Gulág-lágerben is megfordult, mert cigányprímásként számos országot megjárt. Iratai ellenőrzésekor meglelték az útlevelét is, és a sok bélyegző s vízum alapján a szovjet hatóságok kémet kreáltak belőle. Hasonlóképpen járhatott *Rác* László budapesti prímás és a nagykanizsai születésű *Baranyai Kiss* József cigányzenész is. *Berkes* a kazahsztáni Szpasszkból szabadult a táborok felszámolása kezdetén. Nyolc évvel a háború után, 1953 novemberében térhetett csak haza... az egyik szemére megvakulva. *Baranyai Kiss* is ezzel a transzporttal érkezett meg. (Mindketten azzal a vonattal jöttek, melynek érkezési dátuma vált az emléknappá.) *Rácz*ról nem tudjuk, ott pusztult-e valamelyik lágerben, vagy ő is hazajutott, csak a mentesítés lehetséges időpontja előtt elhunyt.

Berkes András Gulág-életének egyik – a kazahsztáni Karaganda környéki – szovjet kényszermunkatáborban töltött szakaszát *R. Farkas* Magda egy huszonöt perces dokumentumfilmben (Cigányprímás a Gulágon) dolgozta fel. Ebben megemlítenek egy éhségében kenyeret lopó orosz cigányt is, aki az elbeszélővel, *Galgóczy* Árpáddal azonos lágerben raboskodott. *Berkes* András táborbeli tevékenységét *Olbitz* Ferenc is szépen méltatja. „*Berkes* Bandi, a világhírű cigányprímás [...] fülbemászó, szívhez szóló muzsikája sokunkban ültette el a reménységet, a »csak azért is« élni akarást. Játékát mindenki csodálta, és ezért tisztelték is őt. Ha a síró hegedűszo lehangoló elkeseredést, honvágyat ébresztett, ő maga is letörölte a szeme sarkában csillogó könnyet. Előfordult, hogy elkurjantotta magát, hogy »a kutyafáját, nem tarthat ez örökké, majd csak egyszer hazakerülünk innen!«”¹⁰

A túrkevei *Ramos* (vagy *Romos*) István bádogos, üstfoltozó cigánylegény volt. Leventeként tartóztatták le 1944-ben a szülőhelyén. (A Levente mozgalom a kor kötelező katonai előképzése volt, főleg iskolából kimaradt fiúk számára. Mivel a nyilas időkben utánpótlás híján, az ő alakulataikat is hadba vetették, így egységesen fasisztáknak bélyegezték őket.) Az analfabéta fiatalembert a Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke tíz év javító-nevelő munkára ítélte. A szibériai (tajseti) kényszermunkatáborból 1953. december 3-án térhetett haza. A magyar

⁸ DUPKA 2014., 125.p

⁹ RÓZSÁS 2000. (Az itt és következőkben megemlített személyek alapvető adatai)

¹⁰ OLBITZ, 2017., 43.p.

hatóságok a többi – még élő – egykori Gulag-rabbal együtt 1968-ban (!) mentesítették a jogkövetkezmények alól. (Addig büntetett előéletűnek számított.) A Szovjetunió felbomlása után az Oroszországi Föderáció Legfelsőbb Katonai Ügyészsége, mint politikai megtorlás áldozatát, bűncselekmény hiányában rehabilitálta. A kaposvári születésű *Orsós István*ról jelenleg csak annyi tudható, hogy visszatért a Gulágról, s *Ramoshoz* és *Baranyai Ferenchez* hasonlóan megkapta az orosz rehabilitációról szóló okiratot. Az 1953. december 3-án hazatért túlélők között volt – a különösen rossz hírű vorkutai táborból szabadult – *Suhajda Lajos* és *Tóth László* is. Előbbi dunántúli származású, cigány nemzetiségű rab, utóbbi hajdúszoboszlói cigány család szülötte volt.

Mindössze morzsányi adatokat ismerünk, egyelőre csak egy-egy nevet, néha azokat is csonkán, a visszaemlékező rabtársak jóvoltából. Névtelen romák is akadnak számosak, akiknek valamely tettét – nekünk ellentétben – megőrizte az emlékezet.

Dupka György Csik Sándor levelét idézi, amelyben arról is ír, hogy a boriszovi Zöld Lágertől két magyarországi cigány próbált hazaszökni, a nyomukba eredt katonák azonban elfogták és szitává lőtték őket. Holttestüket intő példaként a láger bejáratánál helyezték el.¹¹

Dr. Ortutay Elemér több görög és római katolikus pap társával került Vorkutára. Emlékiratában megemlíti, hogy velük raboskodott „Suta vagy Sata debreceni cigányprímás” is, és később azt a sajnálatos megjegyzést teszi, hogy „cigány barátunk ott maradt, de mi mindnyájan hazatértünk”.¹² (*Pomogáts* Bélának adott interjújában *Suga Lajos* debreceni cigányprímásként azonosítja.)¹³

A Gulágok magyar vonatkozásainak feltárása már jelentős eredményeket hozott, de további kutatásra, publicitásra vár. A málenkij robotra elhurcolt német nemzetiségűek története is egyre ismertebb – bár még mindig nem eléggé. A magyar cigányok/romák, illetve az elcsatolt területekről elhurcolt – jórészt magyar nyelvű és tudatú – Gulágot járt romák szenvedéstörténetének kutatása – mint már említettük – igencsak gyerekcipőben jár. A szovjet utódállamokban már megkezdődött a szembenézés, idehaza azonban ezzel még adósak vagyunk, így az érintettek sorsa nem válhatott az emlékezetpolitika részévé. Pedig néhány *Farkas Kálmán Aranytollas újságíró Cigányaink*¹⁴ című esszéjében már 2000-ben felröpt: a történetírás hallgat arról, hogy a romák is ott voltak a Gulágokon.

Néhány éve az Orosz Állami Hadilevéltár átadta a Magyar Nemzeti Levéltárnak a Vörös Hadsereg által foglyul ejtett, illetve internáltként nyilvántartott összesen 681 955 magyar nemzetiségű katona és polgári személy nyilvántartó kartonjainak digitális másolatát. A Hadtörténeti Intézet eleve rendelkezett-rendelkezik egy százazres nagyságrendű hadifogoly adatbázissal. Az ukrán levéltárak is sorra publikálták újonnan feltárt, titkosításból felszabadult dokumentumaikat. Ha roma elhurcoltak már nem is, de közvetlen hozzátartozóik, igencsak idős gyermekeik még élnek, akiktől még rögzíthetők – s a forráskritika eszközeivel hitelesíthetők – a felmenőiktől hallott történetek, begyűjthetők hátrahagyott dokumentumaik.

Küldetéstudat, vállalkozó kedv, elszánt akarat és megfelelő anyagi fedezet lenne szükséges, hogy az „ő nekünk is visszatérhessen”. Nem szabad tovább késlekedni.

Hegedűs Sándor

Források:

BENKŐ Levente: Lüget–Földvár. A második világháborús foglyaltáborok történetéhez. Művelődés, 2011/7.

BERDINSZKI, Viktor: В. А. Бердинских: Спецпоселенцы: Политическая ссылка народов Советской России. Новое литературное обозрение, Москва, 2005. [Különleges telepések: Szovjet-Oroszország népeinek politikai száműzetése]

¹¹ DUPKA, 2014., 226.p

¹² ORTUTAY, 1993. 43-44.p

¹³ POMOGÁTS, 1994., 544.p

¹⁴ FARKAS 2000., 109.p

- BESSZONOV, Nyikolaj: Николай Бессонов: Цыгане в россии: принудительное оседание. In.: О. Глезер - П. Поляна (szerk.): Россия и её регионы в XX веке: территория - расселение - миграции OGI, Москва, 2005.) pp. 631-640. [Cigányok Oroszországban: kényszertelepítés]
- BESSZONOV, Nyikolaj: Николай Бессонов: Цыгане под сенью рубиновых звёзд (30 Октября, 2002/22.) [Cigányok a rubincsillagok árnyékában]
- BESSZONOV, Nyikolaj: Николай Бессонов: Цыгане: годы ссылки и побегов (30 Октября, 2002/30.) [Cigányok: a száműzetés és a szökés éve]
- CROWE, David M.: A history of the Gypsies of Eastern Europe and Russia (Palgrave Macmillan, New York, 2007.) [A kelet-európai és oroszországi cigánység története]
- CZETLER Antal: Winston Churchill történelmi szerepe a második világháború alatt II. (Valóság 2004/10.)
- DEMETER, Nagyzezsda – BESSZONOV, Nyikolaj – KUTENKOV, Vlagyimir: Надежда Деметер – Николай Бессонов – Владимир Кутенков: История цыган. Российская Академия Наук, Воронеж, 2000. [A cigányok története]
- DUFAUD, Grégory: Etnocídium? A krími tatárok kitelepítése és életük a száműzetésben 1944-1956 (Valóság, 2008/ 5.)
- DUPKA György: A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátjai magyarokkal és németekkel szemben, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa határozatainak végrehajtása az NKVD-jelentések tükrében, 1944–1946 (doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Budapest, 2014). Elérhető: mek.oszk.hu/13300/13340/13340.pdf
- DUPKA György – KORSZUN, Alekszej: A „Malenykij robot” dokumentumokban (Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997)
- FARKAS Kálmán: Mosoly és párbeszéd („Oktatási és Továbbképzési Központ” Alapítvány, Szolnok-Sóstófürdő, 2000.)
- GALGÓCZY Árpád: Fények a vaksötétben (Valo-Art, Budapest, 2008.)
- HEGEDŰS Sándor: Cigányok a kommunista diktatúrák satujában (RPT, Budapest, 2016 – kézirat)
- KENRICK, Donald – PUXON, Grettan: Cigányok a horogkereszt alatt (Pont Kiadó, Budapest, 2001.)
- LOVAS István: Népiirtások a XX. században (Kairosz, Budapest, 2001.)
- OLBITZ Ferenc: A fogság éve (Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.)
- OHOTIN, Nyikita – ROGINSZKIJ, Arsenij: Никита Г. Охотин - Арсений. Б. Рогинский: «Большой террор» 1937–1938. Краткая хроника (memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/hronika.html). [„Nagy terror” 1937–1938. Rövid krónika]
- ORTUTAY Elemér, dr.: „...Holnap is felkel a nap”. Emlékeim. (Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993.)
- POMOGÁTS Béla: A Vigília beszélgetése Ortutay Elemérral (Vigília 1994/7.)
- RAZUMOV, A, Ja., Разумов А. Я.: Ленинградский мученик 1937-1938 годов (Центром «Возвращённые имена» при Российской Национальной библиотеке, Санкт-Петербург, 1996.). [Leningrádi Mártirológia 1937-1938]
- RÓZSÁS János: GULAG-lexikon (Püski Kiadó, Budapest, 2000.)
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr: A GULAG szigetvilág (Európa, Budapest, 1993.)
- TÓTH Gábor: „Az eltávolítás haladéktalanul végrehajtandó” Deportálások Kárpátalján a második világháború idején (Műhelytanulmány 32., Európai Összehasonlító Kisebbségkutatók Közalapítvány, Budapest, 2008.)
- VICZIÁN János: Krími tatárok kitelepítése. In.: Diós István (főszerk.) Magyar Katolikus Lexikon, Szent István Társulat. 2004.
- ZEMSZKOV, Viktor N.: В. Н. Земсков: Спецпоселенцы в СССР 1930-1960 (Наук, Москва, 2005.). [Különleges telepések a Szovjetunióban 1930-1960]
- ZSIVJUK, Andrij, Andrii Zhyvyuk: Repressions of the OGPU-NKVD-NKGB against Gypsies 1932–1941: On newly discovered materials from Ukrainian archives (Romani Studies [ISSN 1528-0748] 2023/2.). [Az OGPU-NKVD-NKGB cigányok elleni elnyomásai 1932–1941: Az ukrán levéltárak újonnan felfedezett anyagairól]

